

УДК: 330:631.4(575.1)

Akmal MAMATQULOV,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti "Madaniyatshunoslik" kafedrasini mudiri

E-mail: mamatkulov_ay@mail.ru

O'zMU dotsenti, PhD U.O'sarov taqrizi asosida

SAMARQAND-QARSHI IQTISODIY RAYONINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (XX ASRNING 50-80 YILLARI MISOLIDA)

Аннотация

Maqolada O'zbekiston mustaqillikka erishgach, iqtisodiy va ma'muriy rayonlarni o'rganish dolzarb masalaga aylangani bayon etiladi. Unda 1951-yilda ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish bo'yicha ilmiy kengash faoliyati yo'lga qo'yilgani ta'kidlanadi. 1960–1980- yillarda sanoatni hududiy rivojlantirish va aholini ishlab chiqarishga jalb qilish bo'yicha rejalar ishlab chiqilgan. Olimlarning respublika hududini 6–7 iqtisodiy mintaqaga bo'lish takliflari keltirilgan. Samarqand-Qarshi iqtisodiy rayoni paxtachilik va uzumchilikka ixtisoslashgani aytiladi. O'zbekiston elektrotexnika mashinasozligida ittifoq miqyosida yetakchi bo'lgani ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, og'ir, yengil va kimyo sanoati tarmoqlari rivojlanib borganini yoritiladi. Har bir iqtisodiy rayon o'zining tabiiy va mehnat resurslariga qarab ixtisoslashgani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: tog'-kon sanoati, Fanlar akademiyasi, paxtachilik, uzumchilik, pillachilik, dehqonchilik, qishloq xo'jaligi, yalpi mahsulot, lalmi yerlar.

ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА САМАРКАНД-КАРШИ (50-80-Е ГОДА XX ВЕКА)

Аннотация

В статье отмечается, что после обретения независимости Узбекистаном изучение экономических и административных районов стало актуальной задачей. Указывается, что в 1951 году начала работу научная комиссия по изучению производительных сил. В 1960–1980-х годах были разработаны планы по территориальному развитию промышленности и привлечению населения к производству. Приводятся предложения учёных о разделении республики на 6–7 экономических регионов. Подчёркивается специализация Самаркандо-Каршинского района на хлопководстве и виноградарстве. Узбекистан показан как один из лидеров в электротехническом машиностроении в СССР. Также раскрывается развитие тяжёлой, лёгкой и химической промышленности. Отмечается, что каждый экономический район развивался с учётом своих природных и трудовых ресурсов.

Ключевые слова: горнодобывающая промышленность, Академия наук, хлопководство, виноградарство, коконоводство, земледелие, сельское хозяйство, валовой продукт, засушливые земли.

FEATURES OF THE SAMARKAND-KARSHI ECONOMIC REGION (50-80S OF THE 20TH CENTURY)

Annotation

This article discusses the importance of studying economic and administrative regions in Uzbekistan after gaining independence. It highlights the establishment of a scientific council in 1951 to research the country's productive forces. The article outlines regional industrial development plans from the 1960s to 1980s and scholars' proposals to divide the republic into 6–7 economic zones. The Samarkand-Karshi region is noted for its specialization in cotton and viticulture. Uzbekistan's leading role in electrical engineering and machine-building within the Soviet Union is emphasized. The article also describes the development of heavy, light, and chemical industries. Each economic region is shown to have developed based on its unique natural and human resources.

Key words: mining industry, Academy of Sciences, cotton growing, viticulture, cocoon growing, farming, agriculture, gross product, dry lands.

Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng yurtimizda ma'muriy-hududiy va iqtisodiy rayonlarni o'rganish ham zaruratga aylandi. Chunki mamlakatimizning har bir mintaqasida rayonlar iqtisodiy rivojlanishi bugungi kun uchun ham ahamiyatga ega. Shuningdek, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilish, bu yerdagi korxonalar va ishchi hodimlari uchun hukumat tomonidan tegishli sharoitlar va imtiyozlar yaratish, ular bo'yicha huquqiy-me'yoriy xujjatlarni ishlab chiqish va takomillashtirishga qaratilgan ishlar amalga oshirilmoqda. Bu masala tarixiga nazar soladigan bo'lsak, 1951-yilda O'zbekiston hukumati tomonidan O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi qoshida ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish bo'yicha kengash tuzilgan edi. Kengashga O'zbekiston SSR davlat reja

qo'mitasi bilan hamkorlikda xalq xo'jaligining muhim masalalarini o'rganish, tegishli rayonlarning kompleks muammolari yuzasidan tadqiqot ishlarini olib borish vazifasi topshirildi[1]. Bu topshiriqdan kelib chiqib belgilangan vazifalar O'zbekistonning umumittifoq fondiga qo'shayotgan hissasini oshirishga, urushdan keyingi iqtisodni rivojlantirishga ko'mak berishi lozim edi. O'sha vaqtlarda Mirzacho'lni, Farg'ona vodiysini, Angren-Olmaliq tog'-kon sanoati rayonini, Buxoro-Navoiy, Amudaryoning quyi oqimidagi va boshqa rayonlarni o'zlashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqishi kerak edi.

1960-yillarda respublika ittifoqdosh respublikalar orasida aholisining soni bo'yicha RSFSR, Ukraina, Qozog'istondan keyin to'rtinchi o'rinda turganligi, O'rta

Osiyo iqtisodiy rayoni tarkibidagi to'rt respublika orasida esa birinchi o'rinni egallashi[2] kengash diqqat markazida bo'ldi. Shu munosabat bilan ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholisiga ega bir necha, jumladan, Jizzax, Marg'ilon, Qarshi, Urganch, Xovos, To'rtko'l, Chimboy kabi shaharlarni sanoatlashtirish vazifalari belgilanishi lozim edi[3]. Ayni paytda O'zbekistonning viloyatlari rivojlanishi bo'yicha turlicha bo'ldi. Toshkent, Samarqand viloyatlari, Farg'ona vodiysi viloyatlarida sanoat tarmoqlari yaxshi rivojlangan edi. Kengash faoliyati keyingi yillarda ham davom etib, O'zbekistonning mintaqaviy rivojlanishi bo'yicha tadqiqotlar olib borildi. Ularda S.K.Ziyadullayev, K.N.Bedrinsev, K.I.Lapkin kabi olimlar muntazam ishtirok etib keldilar. Bu munozarali mavzu bo'lib, 1980-yillarga kelib ham davom etdi. T.M.Axmedov, A.M.Sodiqov va boshqalarning ishlari mamlakatda rayonlashtirish ishlarini amalga oshirish, ya'ni respublika hududini mintaqalarga ajratishga qaratildi. Bunda ba'zi olimlar mamlakat hududini 6 yoki 7 taga bo'lishni taklif etganlar. Bir guruh olimlar O'zbekistonni Toshkent, Farg'ona, Quyi Amudaryo, Janubiy Mirzacho'l va Zarafshon iqtisodiy hududga bo'lish tarafdori bo'lib chiqqan bo'lsalar, ikkinchi guruh olimlar Qashqadaryo va Buxoro viloyatlarini bir mintaqaga sifatida olib, rayonlar turini quyidagicha tasnifladilar - Toshkent, Farg'ona, Mirzacho'l, Samarqand-Navoiy, Buxoro-Qashqadaryo, Surxondaryo va Quyi Amudaryo[4]. Tabiiyki, O'zbekistonning tabiiy sharoiti xilma - xil va asosan xalq xo'jaligining turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun qulayligi, respublikada keng maydonni egallagan vodiylar ham, jazirama qum sahrolari ham, tog'lar, yer osti va boshqa tabiiy boyliklar mavjud bo'lib, boshqa ittifoqdosh respublikalar orasida o'z o'miga egaligi bunday qarashlarga sabab bo'lganligi sir emas edi.

1970-yillarda O'zbekistonda iqtisodiy rayonlar[5], quyidagilardan iborat bo'ldi. 1960-yillarda respublika ittifoqdosh respublikalar orasida aholisining soni bo'yicha RSFSR, Ukraina, Qozog'istondan keyin to'rtinchi o'rinda turganligi, O'rta Osiyo iqtisodiy rayoni tarkibidagi to'rt respublika orasida esa birinchi o'rinni egallashi[6] kengash diqqat markazida bo'ldi. Shu munosabat bilan ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholisiga ega bir necha, jumladan, Jizzax, Marg'ilon, Qarshi, Urganch, Xovos, To'rtko'l, Chimboy kabi shaharlarni sanoatlashtirish vazifalari belgilanishi lozim edi[7]. Ayni paytda O'zbekistonning viloyatlari rivojlanishi bo'yicha turlicha bo'ldi. Toshkent, Samarqand viloyatlari, Farg'ona vodiysi viloyatlarida sanoat tarmoqlari yaxshi rivojlangan edi. Kengash faoliyati keyingi yillarda ham davom etib, O'zbekistonning mintaqaviy rivojlanishi bo'yicha tadqiqotlar olib borildi. Ularda S.K.Ziyadullayev, K.N.Bedrinsev, K.I.Lapkin kabi olimlar muntazam ishtirok etib keldilar. Bu munozarali mavzu bo'lib, 1980-yillarga kelib ham davom etdi. T.M.Axmedov, A.M.Sodiqov va boshqalarning ishlari mamlakatda rayonlashtirish ishlarini amalga oshirish, ya'ni respublika hududini mintaqalarga ajratishga qaratildi. Bunda ba'zi olimlar mamlakat hududini 6 yoki 7 taga bo'lishni taklif etganlar. Bir guruh olimlar O'zbekistonni Toshkent, Farg'ona, Quyi Amudaryo, Janubiy Mirzacho'l va Zarafshon iqtisodiy hududga bo'lish tarafdori bo'lib chiqqan bo'lsalar, ikkinchi guruh olimlar Qashqadaryo va Buxoro viloyatlarini bir mintaqaga sifatida olib, rayonlar turini quyidagicha tasnifladilar - Toshkent, Farg'ona, Mirzacho'l, Samarqand-Navoiy, Buxoro-Qashqadaryo, Surxondaryo va Quyi Amudaryo[8]. Tabiiyki, O'zbekistonning tabiiy sharoiti xilma-xil va asosan xalq xo'jaligining turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun qulayligi, respublikada keng maydonni egallagan vodiylar ham, jazirama qum sahrolari ham, tog'lar, yer osti va boshqa tabiiy boyliklar mavjud bo'lib, boshqa ittifoqdosh respublikalar orasida o'z o'miga egaligi bunday qarashlarga sabab bo'lganligi sir emas edi.

1970-yillarda O'zbekistonda iqtisodiy rayonlar[9], quyidagilardan iborat bo'ldi.

Samarqand-Qarshi iqtisodiy rayoni (Samarqand va Qashqadaryo viloyatlari) respublika hududining 11,8, aholining esa 18 foizini tashkil etgan[10]. U paxtachilik, uzumchilik, pillachilik rivojlangan rayon hisoblangan. Dehqonchilik qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 75 foizini bergan. Lalmi yerlarning katta maydonlari Qashqadaryo va Samarqand viloyatlariga to'g'ri kelgan. Bu viloyatlarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qator suv omborlari qurilgan.

Qashqadaryo viloyati aholisining 74 foizga yaqini, Samarqand viloyatining 70 foizga yaqin aholisi qishloqlarda yashagan[11]. Ularning asosiy qismi qishloq xo'jaligi bilan band bo'lgan. Garchi Qashqadaryoda zarur resurs va imkoniyatlar mavjud bo'lsa-da, biroq, bu yerda sanoat rivojlanishi hamma ko'rsatkichlar jihatidan orqada bo'lgan[12]. Shunday bo'lsa ham, sanoatda yengil va oziq - ovqat, mashinasozlik va metalsozlik, kimyo va qurilish materiallari, tabiiy gaz olish va uni qayta ishlash tarmoqlari asosiy hisoblangan. Hatto, Samarqand kimyo zavodlari atrofida chiqindi bo'lgan - fosfogips "tog'lari" paydo bo'lgan. Ularni saqlash uchun bir necha ming gektarlab yer kerak bo'lgan[13]. Respublikada ishlab chiqarilgan elektr - energiyasining asosiy qismi Toshkent (40,9 foiz), Sirdaryo (32,2 foiz) viloyatlaridan keyin Samarqand (15,4 foiz) viloyatlariga to'g'ri kelgan[14]. Samarqand-Qarshi iqtisodiy rayoni trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha Farg'ona iqtisodiy rayoni singari muhim rol o'ynagan[15].

Mashinasozlikning yana bir tarmog'i elektrotexnika sanoati respublika mashinasozligining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, u respublika mashinasozligidagi salmog'i 20 foizni tashkil etgan hamda salkam qishloq xo'jalik mashinasozligi tarmog'i bilan teng bo'lgan. O'zbekistonning elektrotexnika mashinasozligi korxonalari turli transformatorlar, elektr stansiyalar va podstansiyalar uchun shchit, panellar, turli maqsadlarda ishlatiladigan kabellar, elektr asbob-uskunalar, umumiy hisobda 200 turda mahsulot ishlab chiqargan. Bu mahsulotlarning ayrim turlarini ishlab chiqishda O'zbekiston mamlakatda yetakchi o'rinni egallagan. Elektrotexnika mashinasozligining eng yirik korxonalariga O'zbekistonda Toshkent elektrotexnika va kabel zavodlari, Chirchiq va Namangan transformatorlar zavodi, Andijondagi "Elektroapparat" va "Elektrodvigatel", Qo'qon elektr mashinasozligi zavodlari va boshqalar kirgan. Respublika elektrotexnika mashinasozligi korxonalari ikkita ishlab chiqarish texnika birlashmasi "Sredazelektroapparat" va "Uzelektroterm" birlashmalari tarkibiga kirgan.

1970-yillarda og'ir sanoat O'zbekiston sanoatining yetakchi tarmog'i bo'lib, yalpi mahsulotning 42,1 foizi, ishchilarning 57,1 foizi va butun sanoatdagi asosiy ishlab chiqarish fondlarining 77,7 foizi og'ir sanoat hissasiga to'g'ri keldi. Og'ir sanoatni rivojlantirish ega, avvalo, respublika xalq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini va asosan paxta kompleksi uchun moddiy-texnika bazasini vujudga keltirish bilan bog'liq bo'ldi. Yengil sanoat hissasiga yalpi mahsulotning 39 foizi, ishchilarning 29,1 foizi va asosiy vositalarning 10,2 foizi to'g'ri keldi. Yengil sanoatda paxta tozalash, tikuvchilik, shoyi, charm-poyafzal va boshqa sanoat katta o'rin egalladi[16]. Umuman, O'zbekiston sanoatining qator tarmoqlari, butun ittifoqda foydalanilayotgan mahsulot ishlab chiqardi. Bu tarmoqlarga rangli metallurgiya, gaz sanoati, mashinasozlik va elektrotexnikaning ayrim turlari, paxta tozalash, shoyi va oziq-ovqat sanoatining meva-konserva, yog' zavodi, vinochilik va boshqa tarmoqlar kirdi.

O'zbekistonda rivojlangan soha tarmoqlaridan yana biri kimyo sanoati bo'lib, u vujudga kelgan dastlabki yillardan paxtachilik xalq xo'jaligi kompleksi uchun xizmat qildi. 1940 yilda ish boshlagan Chirchiq elektrokimyo kombinati,

keyinchalik 1946-yilda Qo'qon va 1957-yilda Samarqand superfosfat zavodlari qurildi. Kimyo sanoatining paxtachilik xalq xo'jaligi kompleksi bilan bog'liq bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqaradigan yana bir yo'nalishi g'oz zarakunandalariga va begona o'tlarga qarshi kimyoviy preparatlar, g'oz bargini to'kadigan defoliantlar, g'ozka ildizini quritadigan desikant moddalar Navoiy elektrokimyo kombinatida, Farg'ona azot o'g'itlari zavodida va boshqa zavodlarda tayyorlandi.

Xulosa qilib aytganda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, mamlakatning iqtisodiy va ma'muriy rayonlarini chuqur o'rganish zarurati paydo bo'ldi. Bu jarayon 1951-yildagi ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish kengashining tuzilishi bilan boshlandi. 1960–1980-yillarda sanoatni hududiy

rivojlantirish, aholining ishlab chiqarishda ishtirokini oshirish, iqtisodiy zonalarini shakllantirish bo'yicha muhim rejalashtirish ishlari olib borildi. Mamlakat hududini 6–7 iqtisodiy mintaqaga bo'lish haqidagi ilmiy takliflar asosida Samarqand-Qarshi, Farg'ona, Toshkent kabi iqtisodiy rayonlar shakllandi. Har bir rayon o'zining tabiiy, demografik va ishlab chiqarish imkoniyatlariga asoslangan holda ixtisoslashgan. Ayniqsa, elektrotexnika mashinasozligi, yengil va og'ir sanoat, kimyo sanoati kabi tarmoqlar iqtisodiy rivojlanishda yetakchi rol o'ynagan. Ushbu tarixiy rivojlanishlar O'zbekiston sanoatining mustahkam poydevorini shakllantirdi va hozirgi iqtisodiy taraqqiyot uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Бедринцев К., Мошенко В. Совет по изучению производительных сил Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1981. – С.3.
2. Бедринцев К., Мирзаев А. Ўзбекистонликларнинг келажак авлодлари қаерда яшайди // Ўзбекистон коммунисти. 1988 йил 12 декабрь. – 11 б.
3. Развитие и размещение производительных сил СССР. ... –С.47.
4. Хошимов П.З., Жумаев С.К. Минтақалар ижтимоий – иқтисодий ривожланиши ҳолатининг таҳлили // Иқтисод ва молия. 2012, №10. – 33 б.
5. Балтаев Т. Сбалансированность спроса и предложения товаров легкой промышленности. (региональные проблемы). ... – С. 27.
6. Бедринцев К., Мирзаев А. Ўзбекистонликларнинг келажак авлодлари қаерда яшайди // Ўзбекистон коммунисти. 1988 йил 12 декабрь. – 11 б.
7. Развитие и размещение производительных сил СССР. ... –С.47.
8. Хошимов П.З., Жумаев С.К. Минтақалар ижтимоий – иқтисодий ривожланиши ҳолатининг таҳлили // Иқтисод ва молия. 2012, №10. – 33 б.
9. Балтаев Т. Сбалансированность спроса и предложения товаров легкой промышленности. (региональные проблемы). ... – С. 27.
10. Зиядуллаев С.К. Ўзбекистон экономикасининг регионал проблемалари. ... – 17 б.
11. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 году. (Стат. ежегодник). ... –С.15.
12. Досумов. Р.Я. Перестройка управления промышленным производством в новых условиях хозяйствования. ...- С.12.
13. Асқаров М. Ўзбекистон химиясининг истиқболи. – Тошкент: Фан, 1985. – 35 б.
14. Тўхлиев Н. Ўзбекистон иқтисодиёти. ... – 29 б.
15. Балтаев Т.Т. Сбалансировать спроса и предложения товаров легкой промышленности. Региональные проблемы. ... – С.28.
16. Ўзбекистон саноати структурасидаги прогрессив силжишлар. – Тошкент: Фан, 1974. – 182 б.